

J A Z Y K O V Ě D N Ě

A K T U A L I T Y

**Informativní
zpravodaj českých jazykovědců**

roč. XLI - 2004

č. 3 a 4

ISSN 1212-5326

Němčina na pozadí češtiny ve společnosti národního obrození

Josef Štěpán

0. Novodobý český národ se konstituoval v době národního obrození, které bývá u některých našich intelektuálů dnes bráno s despektem, což může souviset s jejich oprávněným postmoderním odmítáním jednostranné, osvícensky založené racionality. Dnešek, jenž přirozeně směřuje k evropskému univerzalizmu, má však kontinuitu s národním obrozením. Jednou z důležitých složek tohoto obrození byla složka jazyková. Tehdy i dnes si národy uvědomují, že mluví jazykem, že jazyk vytváří vědomí jedinečnosti, že dává pocit jistoty a zakotvenosti. Jedinečnost obohacuje univerzalizmus, vede k jednotě v různosti, k multikulturnímu univerzalizmu. V dějinách země i jazyka se ukázala jako zásadní geografická poloha českého národa, zvláště vklíněnost do Německa a sousedství s Němci, třebaže na český národ působily i národy románské, slovanské, anglosaské, popř. jiné (Pfaff, 1996; Myl'nikov, 1974).

Dosud byla věnována pozornost české jazykovědy především studiu struktury češtiny národního obrození, dále pak pronikání češtiny do nejrůznějších sfér veřejné komunikace, problematika fungování němčiny ve společnosti českého národního obrození byla zmiňována většinou jen okrajově a souhrnně zpracována nebyla, což bylo dáno zhoršenými česko-německými vztahy v 19. a 20. stol. Bohatá historická literatura z české i německé strany poskytuje převážně obraz protivníka, někdy dokonce nepřítel, jsou ovšem i výjimky, např. na české straně T. G. Masaryk (1895, s. 19, 48 aj.), J. Pekař (1990, s. 395) a E. Rádl (1993, s. 219-221), kteří se na česko-německé vztahy dívali pozitivně. Bolestným česko-německým vztahům zvl. ve 20. stol. se nejnověji věnoval kolektiv našich historiků v knize Rozumět dějinám (2002).

Cílem tohoto příspěvku je osvětlit funkci němčiny v psané i mluvené komunikaci hlavně Čechů ve společnosti národního obrození metodou jazykově historickou, která sleduje především tzv. externí dějiny jazyka a s nimi spojené sociální jevy i postoje jednotlivců a celých generací (uvedeme i smíšené promluvy česko-německé). Obecně je možno říci, že němčina umožňovala Čechům kontakt se světem, Češi však nebyli pasivní, např. čeští hudebníci 18. stol. obohatili Evropu. Slavná česká minulost inspirovala řadu německých spisovatelů (Herloszohn, Hartmann, Grillparzer, Ebert, Meissner, Stifter aj.). České národní obrození i čeština byly reflektovány v soudobé německé a rakouské publicistice a odborné literatuře (Petrbok, 2002).

Abychom postihli fungování němčiny ve zkoumaném období plasticky, všimneme si nejprve historického kontextu, zvláště germanizace a reakce na ni (část 1). Potom se budeme zabývat postavením němčiny a češtiny v rozvrstvené české společnosti na začátku národního obrození, zvl. bilingvistu (část 2). Ve 3. části budeme věnovat pozornost především hlavním představitelům tří generací českých obrozenců z hlediska jejich vztahu k němčině. Ve 4. části ukážeme na důsledky Dobrovského kodifikace spisovné češtiny a hlavně na situaci v mluvené komunikaci národního obrození, zvl. na postavení němčiny v ní. Konečně popíšeme, jak proces germanizace zasáhl soukromé jazykové projevy řady dalších osobností, a naopak, jak proces čechizace působil na některé Němce, jak se čechizace projevovala v purismu a v ovlivňování němčiny (část 5).

1. Pro vysvětlení fungování němčiny na pozadí češtiny ve společnosti národního obrození nelze zůstat jen u jeho filologického výkladu a je nutné se zabývat historickými kořeny tohoto obrození, protože jazyk v té době byl často ztotožňován s národem, a společenskými procesy, které vedly v jistých vrstvách ke konstituování jednotlivých typů vlastenectví, rozdílných svým poměrem k němčině, a k nacionalismu. Většina obyvatelstva v českých zemích byla však až do poloviny 19. stol. národně (i politicky) neidentifikovaná (Lněničková, 1999, s. 129).

Zatímco T.G. Masaryk považoval za hlavní hybnou sílu českých dějin princip náboženský, tj. reformaci, humanitu a svobodu (Masaryk, 1895, s. 213), J. Pekař za tuto sílu považoval princip národnostní, tj. pud po národním zachování (Pekař, 1990, s. 401). Teprve od doby J. Pekaře (1912, s. 170-208) někteří historikové českého národa a historikové jednotlivých věd a umění spatřovali kořeny obrození v době dlouho opomíjené a jednostranně vykládané, v době pobělohorské, tj. v době baroka (na baroko jako protireformaci podle Masaryka, Dobrovského, Jungmanna, Palackého a mnoha jiných na rozdíl od Pekaře obrození nenavazovalo). V době baroka sice Češi neměli svůj vlastní suverénní stát a hospodářsky a politicky vládnoucí vrstvy nebyly české (to byla naše specifika na rozdíl od jiných evropských národů), ale řada vzdělců měla vysokou myšlenkovou a uměleckou úroveň, živý zájem o osud českého jazyka a slovanské povědomí. Šlo o barokní katolické vlastenectví balbínovského ražení, které lásku k českému národu a k češtině spojovalo s úctou k českým poutním (mariánským) místům a k českým patronům (Komenský jako představitel protestantského baroka žil mimo české země). Toto barokní vlastenectví se uplatňovalo i v době národního obrození, srov. obrany jazyka českého. V jazykovědné teorii obrozenců se z důvodů ideologických ovšem nenavazovalo na barokní češtinu, nýbrž na češtinu předbělohorskou (srov. níže 4.1).

Druhým pramenem národního obrození vedle baroka bylo s kultem rozumu osvícenství, které vzniklo v Anglii a Francii a k nám se dostalo přes protestantské Německo, zvl. Prusko. O myšlenkovém světě našeho osvícenství ve vztahu k národně a státně politicky chápané „české otázce“ i ve vztahu k národnímu vědomí doby barokní nejdetailněji píše v teprve nyní posmrtně vydané, protiněmecky laděné knize Pekařův žák F. Kutnar (2003). Osvícenští myslitelé spojili svou představu o nové společnosti se státem, s osvícenými panovníky. Tak i v Rakousku po slezských válkách v polovině 18. stol. došlo ke spojení osvícenství s absolutismem.

Tereziánský a zvláště josefínský absolutismus usiloval o centralizaci habsburské monarchie a opíral se při tom o tzv. vlastenectví dynastické (o lásku k habsburskému trůnu), tj. o rakouské „státní“ vlastenectví, kdy rakouské i české němectví po slezských válkách bylo v ostrém protikladu k němectví pruskému. Centralizovaný stát měl být jednotný z praktických potřeb státní správy i po stránce jazykové, němčina se měla stát společným jazykem úředním, školským a literárním v celém Rakousku. Stavět mohl na tom, že západní část monarchie patřila k oblasti s nejvyspělejší vzdělaností a alfabizací v Evropě (Hroch, 1999, s. 45).

Dobrovolná jazyková přeměna značné části Čechů v Němce byla následkem sociální nápodoby nižších společenských vrstev, které imitovaly vrstvy vyšší (Pelcl, 1774, s. 549), a usnadňovala centralistickou germanizaci, která vrcholila tehdy, když r. 1774 byl přijat všeobecný školský řád, který znal jen školy německé. R. 1776 se dokonce stanovilo, že znalost němčiny je podmínkou přijetí na gymnázia. J. Jungmann se musel v berounské škole v letech 1785-7 učit němčinu, aby mohl být přijat na gymnázium do Prahy. Na vysokých školách němčina nevytlačovala češtinu, ale latinu, která jako mezinárodní jazyk byla vyučovacím jazykem na evropských univerzitách a která díky románskému baroku zadržela v 17. a 18. stol. u nás postup němčiny, latina byla v té době jazykem vzdělavců. Teprve za osvícenství se začalo přednášet na vysokých školách živým spisovným jazykem, němčinou. Téměř veškerá vědecká literatura se vedle latiny psala i německy, což umožňovalo obracet se nejen k duchovenstvu, ale i ke šlechtě a městským vrstvám.

Josefínský centralismus však vyvolával odpor u šlechty. Ta si uvědomovala své sepětí s historickými právy českého království, resp. markrabství moravského. V opozici k dynastickému vlastenectví tak u této tzv. historické české a moravské šlechty, která ovšem nebyla jazykově česká, i u obyvatel měst vzniklo tzv. zemské vlastenectví (bohemismus, utrakvismus). To vycházelo z toho, že Čechem je ten, kdo žije v Čechách (Böhmen) bez ohledu na to, zda mluví česky nebo německy. Českým zemským národem byli tedy Češi, Němci i Židé. Neprávem bylo zemské vlastenectví nazýváno reakčním (Bělič, 1955, s. 9). Toto vlastenectví

sehrálo pozitivní historickou roli, umožnilo Pelclovi, Dobrovskému a Palackému prosazování jejich myšlenek. Střediskem tohoto vlastenectví byla od r. 1790 Královská česká společnost nauk a později zemská muzea v českých zemích. R. 1833 zemské vlastenectví šlechty vedlo k založení Jednoty k povzbuzení průmyslu, která byla zprvu německá, ale v r. 1841 tam proniká i německé a české měšťanstvo. Zemské vlastenectví postupně v 19. století slábne, ale jeho prvky nacházíme ještě např. v Tylově *Fidlovačce* v písni *Kde domov můj* (Rádl, 1993, s. 111) i později. Složitá byla konkurence zemského *böhmisch* a nezemského *tschechisch* s českým ekvivalentem *český*, a to až do 20. století (Kořalka, 1996, s. 48n.). Poslední dobou se přihlásili k českému zemskému vlastenectví i někteří Němci, potomci německo-českých předků, žijící v německy mluvících zemích a neusilující o návrat, např. W. Lorenz (1988).

Reakcí na vídeňský centralismus a germanizaci byl i vznik národních hnutí na celém území habsburské monarchie, a tedy i v českých zemích. Toto hnutí mělo zde ve svých počátcích vysloveně jazykový charakter, jde tedy u nás už o čtvrtý typ vlastenectví, o vlastenectví jazykově (etnicky) české. Na rozdíl od barokního, které očekávalo při ochraně češtiny pomoc z nebes, obsahuje toto vlastenectví již spolehnutí na sebe sama. V první generaci obrozenců bylo jazykové vlastenectví založeno v duchu osvícenství na vědeckém studiu českých dějin a českého jazyka, a to převážně ještě v německém jazyce. Na rozdíl od barokního vlastenectví, které bylo katolické, zde patřily sympatie především reformaci. Postupně jazykově čeští vlastenci dávali lidu v českém jazyce divadlo, noviny, časopisy a krásnou literaturu.

V době napoleonských válek došlo u nás k transformaci vlastenectví, jehož základem byl cit rodové příslušnosti a láska k rodné půdě spočívající na středověkém stavovství, v nacionalismus, který spočíval na národním citu nového společenského řádu, jenž rostl myšlenkově ze zásad Francouzské revoluce o společenské svobodě a rovnosti (Kutnar, 2003, s. 178-9). U Čechů šlo nejprve o nacionalismus obranný, který se v době napoleonských válek šířil do nejrůznějších vrstev, protože český lid přišel do styku s nepřátelským francouzským vojskem; osvícenství začalo oslabovat náboženské vnímání světa a od doby Jungmannovy, kdy nastupuje romantismus, začal být cit náboženský v mnohých vrstvách nahrazován ateistickým nacionalismem, který začal mít útočnou, protiněmeckou podobu, což bylo reakcí na útočný německý nacionalismus (Štěpán, 2003). Z přirozeného citu se stala nacionalistická ideologie, nacionalisté se dále nazývali vlastenci.

2. Na počátku českého národního obrození v důsledku poněmčení řady českých měst v 17. a 18. století nehovořila zhruba třetina obyvatel českých zemí česky (Petráň, 1990, s. 9). Šlo především o pohraniční německé oblasti, v nichž vedle zemského vlastenectví bylo

vlastenectví rakousko-dynastické a římskoněmecké. Tyto oblasti necháme stranou a všimneme si postavení češtiny a němčiny ve vnitrozemí ve vztahu k sociální struktuře české společnosti. Tato společnost byla hierarchicky diferencována, její jednotlivé sociální vrstvy měly různý poměr k češtině a němčině.

Na jednom pólu společnosti bylo poddanské venkovské obyvatelstvo, kterého bylo nejvíce, r. 1762 to bylo 88,4 % všeho obyvatelstva (Kutnar, 2003, s. 112). Jeho sociální stratifikace je relevantní spíše pro historiky než pro lingvisty (rozhodující byly selské vrstvy), neboť toto obyvatelstvo bylo monolingvní, hovořilo českými, moravskými a slezskými dialekty (již v této době lze hovořit o obecné češtině) a bylo nositelem barokního vlastenectví. To se projevovalo při každoročních květnových poutích do Prahy ke sv. Janu Nepomuckému během celého 18. a 19. stol., kdy se posilovalo české národní vědomí. Barokní, později nábožensky laděné vlastenectví nacházíme u selských písmáků, jako byli F. Vavák (Pekař, 1990, s. 314-356) a další (Kutnar, 1948). Venkovští faráři a učitelé byli nositeli jazykově českého vlastenectví.

Na druhém pólu stála šlechta. Ta u nás koncem 18. stol. nehovořila česky. Souviselo to jednak s tím, že po porážce českých stavů v bitvě na Bílé hoře k nám přišla většina šlechtických rodů z jiných evropských zemí, jednak s tím, že šlechta řady těchto zemí nehovořila jazykem země, ve které žila, a že byla nositelkou evropského univerzalizmu. U nás do konce 18. stol. používala francouzštinu, až za Marie Terezie a hlavně Josefa II. pronikaly k ní vlivy německé (Hanuš 1921, s. 73-74). To jí umožňovalo přinést do českých zemí nové myšlenky ze zahraničí, zájem o kulturu, vědu a umění.

Zatímco šlechta v Čechách měla zemské vlastenectví české (Lobkovicové, Schwarzenberkové, Nosticové, Šternberkové aj.), šlechta na Moravě tíhla spíše k vlastenectví rakousko-dynastickému (Lichtenštejnové, Dietrichštejnové aj.). Podle francouzských vzorů pěstovala šlechta salony (nosticovský, neuberský, šternberský, Pachtův aj.), v nichž byli vítáni všichni vynikající mužové, učenci, umělci a spisovatelé bez rozdílu rodu a stavu. Tak pronikaly nové myšlenky z ciziny k české inteligenci. Šlechta češtinu jako řeč nepřijala, ale přešla od francouzštiny k němčině. Spojnicí mezi šlechtou a venkovským obyvatelstvem bylo vrchnostenské úřednictvo, které bylo česko-německé.

Nejsložitější situace, pokud jde o užívání češtiny a němčiny, byla situace v obyvatelstvu našich městeček a měst, která se po Bílé hoře zhoršila. Česky tam hovořila sotva jedna třetina lidí (střední městské vrstvy a služebnictvo), jazykové obrození bylo tedy především otázkou měšťanstva (Kutnar, 2003, s. 127). Rodem české vyšší měšťanstvo a úřednictvo však užívalo němčinu ve veřejném a někdy i domácím komunikačním styku a bylo nositelem

zemského, popř. dynastického vlastenectví. Po vzoru šlechty vznikl už za Josefa II. první pražský měšťanský salon V. Pecha (Novotný, 1999, s. 139), nečetné další vznikaly až v době Metternichova absolutismu (viz 4.2.2.). Centralisticko-absolutistický režim Josefa II. vytvořil novodobý úřednický státní správní a soudní aparát, který s užíváním němčiny spojoval i svoje rakousko-dynastické vlastenectví; složitější to bylo v armádě, kde vedle němčiny přetrvávala čeština, důstojnictvo mělo rakouské vlastenectví.

Z vrstev městského a venkovského obyvatelstva (ale i ze šlechty) se konstituovala na počátku národního obrození a potom v jeho průběhu inteligence, která se stala hlavním společenským činitelem obrození, jak ukážeme na některých osobnostech v části 3. Zde je třeba upozornit především na duchovenstvo ve městech i na venkově, které jako bohoslužebný jazyk užívalo latinu, ve styku s věřícími však hovořilo česky, důležitá pro národní vědomí byla jejich česká kázání. Na teologických fakultách se i v době nejtuzší germanizace dbalo na to, aby vedle výuky latiny a němčiny byli kněží vzděláváni i v češtině (to platilo i pro výuku důstojnictva). Kněží se zabývali i vědami v jazyce latinském a německém; protože duchovní kariéra byla pro hochy z méně majetných rodin často jen jedinou z možných cest k vzdělání, jejich mateřským jazykem byla čeština (Lněničková, 1999, s. 116). Ostatní inteligence (studenti, umělci, právníci, lékaři aj.) pocházející z českých rodin používala v psaném projevu výhradně němčinu. Němčinou také hovořili ve veřejných, oficiálních projevech, v soukromém styku vedle němčiny používali i češtinu jako svůj mateřský jazyk. Byli nositeli zemského vlastenectví.

Inteligence ve městech českého vnitrozemí byla tedy bilingvní: český vzdělanec byl schopen v různých situacích užívat dva jazykové kódy: němčinu a češtinu. Jak ukázal E. Skála (1977), česko-německý bilingvismus měl u Čechů dlouhou a významnou tradici od 12. stol. Germanizační proces začal už v 16. stol., k ustálení jazykové hranice česko-německé, jak ji známe z 20. stol., došlo právě na přelomu 18. a 19. stol. Mezi německým obyvatelstvem byl bilingvismus v národním obrození méně častý. Jak ukážeme v 3. části, představitelé všech generací inteligence národního obrození byli bilingvní. Tento bilingvismus (utrakvismus) už neměl charakter individuální (o třech typech individuálního bilingvismu srov. Haugen, 1975, s. 10), ale ve 30. a 40. letech 19. stol. skupinový a (celo)sociální (Nekula, 2001, s. 153), což bylo dáno hlavně německými středními školami, do nichž až do poloviny 19. stol. museli Češi chodit, ale i smíšenými česko-německými manželstvími. Koncem 19. stol. procento bilingvismu kleslo. Česká inteligence však byla bilingvní až do druhé světové války.

3.0. V této části se budeme věnovat především vědeckým a uměleckým osobnostem české společnosti, které dobře znaly němčinu (byli mezi nimi svobodní zednáři). Je však třeba

upozornit i na to, že u nižších společenských vrstev docházelo ke germanizaci, protože ty dávaly své děti učit němčině, aby byly životně zajištěny (Kutnar, 2003, s. 271).

Dříve než se budeme zabývat některými osobnostmi první generace vzdělců měšťanské společnosti národního obrození, uvedeme jen několik jmen osob, které připravovaly nástup této generace. Je příznačné, že známější jsou osvícenci, kteří byli německého původu a psali latinsky nebo německy a svým pobytem v Čechách naši zem obohatili. Byli to vědci J. Stepling, J. T. Peithner, který první r. 1763 na pražské univerzitě začal přednášet živým jazykem, německy (Haubelt, 1986, s. 272), K. J. Seibt. Osvícenec I. Born organizoval českou vědu v jejích počátcích. Italského původu byli osvícenci J. A. Scrinci a I. Cornova, kteří ovšem u nás psali německy. Časopisy do našich zemí přinášeli z Německa nově právě Němci (Kraus, 1909). Nástup pro první generaci však připravili i katoličtí kněží, kteří neměli nic společného s osvícenstvím a kteří byli českého původu. Byl to slavista V. F. Durych, jenž psal latinsky, ale byl spoluvydavatelem českého Nového zákona, S. Vydra, který psal latinsky a německy, kázal však česky, byl proti osvícenství a byl stoupencem barokního vlastenectví, J. Chládek aj. Německého původu byli kněží-historikové M. A. Voigt, jenž se na gymnáziu naučil česky, a G. Dobner. Ten na rozdíl od Voigta byl už osvícenec.

3.1. První generace obrozenců, ovlivněná osvícenstvím, působila aktivně za Josefa II. v 80. letech, po výbuchu Francouzské revoluce v 90. letech 18. stol., popř. ještě za napoleonských válek. Pocházela z dvojjazyčného nebo dokonce německého prostředí. Její humanitní složka měla k češtině nezřídka poměr vědecky objektivní, někdy ještě pochybovala o životnosti češtiny, a proto vedle latiny psala vědecká díla výhradně německy. Poprvé ve staletých německo-českých literárních vztazích vznikla situace, kdy lze německy psaná díla považovat za součást české kultury a literatury (Hrabák, 1962). Stanovit příslušnost hlavních osobností první generace obrozenců k českému národu podle objektivních znaků, jako je jejich původ a užívání jazyka, není v tehdejší dvojjazyčné, národně nevyhraněném prostředí českých a moravských měst jednoduché, rozhoduje zde znak subjektivní, tj. skutečné národní vědomí té které osobnosti.

Je to zřejmé u historika a filologa F. M. Pelcla (1734-1801). Podle německého badatele W. Schamschuly (1973) byl Pelcl „ein Deutschböhme“, tedy „český Němec“ nebo „Němec z Čech“, ale i podle českého historika J. Kočího (1978, s. 99) byl německého původu. Podle J. Běliče (1978, s. 116) byla však Pelclovi mateřskou řečí čeština. Bylo to složitější: narodil se sice v českém Rychnově nad Kněžnou, ale jeho rod pocházel z německé horské vesnice Velká Zdobnice a může být tedy příkladem čechizace v době, kdy jsme zvyklí

hovořit tradičně o germanizaci. Tato čechizace však nebyla v Pelclově rodině absolutní, protože bratr F. M. Pelcla Josef Bernard Pelzel nejen že psal německy v lessingovském stylu, ale také se cítil Němcem (Johanides, 1981, s. 29). A o samotném F. M. Pelclovi píše B. Havránek (1936, s. 84), že „píše česky ztěžka“. Subjektivní znak však ukazuje na Pelclovu příslušnost k českému národu, „českým Němcem“ se necítil, považoval se za rozeného Čecha. V jeho německé korespondenci se v 90. letech objevují spontánní české vsuvky, což souviselo s tím, že se v této době češtinou častěji a intenzivněji zabýval (Johanides, 1981, s. 275). Svou dlouholetou pedagogickou práci v šternberském a Nosticově domě přejímá od této šlechty nejen její zemské vlastenectví, ale dostává se do styku i s celou řadou dalších obrozenců nešlechtického původu. V souladu s obecnou tendencí sekularizace vědy zanechal už takřka bez výjimky publikování vědeckých prací v latině a svá díla psal německy (Johanides, 1981, s. 199). Jak známo, r. 1793 se stal prvním profesorem českého jazyka na pražské univerzitě; zahajovací řeč o důležitosti češtiny přednesl, jak bylo tehdy obvyklé, německy a byl povinen učit češtině německým jazykem (Vladyka, 1947, s. 15). Na souvislost Pelclový německy psané mluvnice českého jazyka z r. 1795, která navazovala na dobu předbělohorskou, s pozdější Dobrovského klasicizující mluvnicí a na Pelclův samostatný, moderní lingvistický přístup k jazyku poukázal M. Komárek (1995), na jevy obecné češtiny v jeho mluvnici upozornil nejnověji V. Koblížek (1993, s. 42).

Vedoucí osobností první generace je však osvícenec J. Dobrovský (1753-1829), zakladatel vědecké bohemistiky a slavistiky. Jeho otec, který mu brzy zemřel, pocházel ze Solnice v severovýchodních Čechách, matka ze smíšeného česko-německého manželství. J. Dobrovský od svých šesti neděl vyrůstal v německém prostředí tehdy poněmčilé části západních Čech v Horšově Týnu. Tvrdí se, že jeho mateřštinou byla němčina (Nübler, 2001, s. 47). Teprve v devíti letech se ocitl v ryze českém prostředí (Kočí, 1978, s. 100). Dobrovský jako Pelcl psal svá vědecká díla vedle latiny jen německy. Za života Josefa II. bylo ještě Dobrovskému jedno, jakým jazykem kde mluví (Machovec, 1964, s. 110), byl tedy zemský vlastenec. Jeho známá řeč na obranu české národnosti v Praze před samotným králem Leopoldem II. při příležitosti jeho korunovace byla v Praze ve formě slavnostní přednášky v České společnosti nauk r. 1791 přednesena německy.¹

S Čechy korespondoval J. Dobrovský vyjma Hanky výhradně německy (Chalupný, 1909, s. 75). V Jagičově vydání jeho korespondence s Kopitarem píše 17.11.1826 Dobrovský o sobě a svých přátelích „wir Deutschen“ (Chalupný, 1909, s. 66). Z toho se někdy neprávem vyvozuje, že se Dobrovský považoval za Němce. Tento jeho výrok je třeba brát v kontextu doby jeho napsání, kdy se Dobrovský dostává do konfliktu s již nově nastupující generací

J. Jungmanna, která v zájmu svého nacionalismu hájila i pravost podvržených Rukopisů, kdežto Dobrovskému šlo o supremát vědy a pravdy v opozici proti romanticko-nekritickým vlastencům nové obrozenské generace (Machovec, 1964, s. 150). Dobrovský ve své německy psané mluvnici češtiny při uzákonění její hláskové a tvarové spisovné normy a ve shodě s F. M. Pelclem, J. Nejedlým a M. V. Krameriem uměle navázal na normu předbělohorskou, odlišil se tak od německy psané Tomsovy kodifikace, která byla nejbližší skutečnému úzu (Havránek, 1936, s. 82-4), stejně jako mluvnice K. I. Tháma. Jaké to mělo následky ve vývoji češtiny, ukážeme dále v části 4.1.

Na rozdíl od Pelcla a Dobrovského M. V. Kramerius (1753-1808) pocházel z jednojazyčného českého prostředí klatovského a byl tedy ve své generaci výjimkou. Kramerius prakticky realizoval zásady, které teoreticky propracoval jeho přítel J. Dobrovský, ve vydávání českých novin od r. 1786, v nichž už nebylo tolik germanismů jako v novinách Rosenmüllerových po r. 1719, které vycházely z mluvené řeči pražské prostoupené nadmírou německých slov (Kamiš, 1974, s. 69, 54), a ve vydávání řady knížek lidového čtení. Kramerius, který se díky J. Dobrovskému dostal do literárního salonu rytíře Neuberka, získal mj. přístup k německé literatuře. Ta mu dávala látku k novým rytířským, pohádkovým a někdy opravdu hrůzostrašným příběhům v češtině. Monografie, které tehdy vycházely v Norimberku a ve Výmaru, byly předlohou pro jeho proslulé české cestopisy a zeměpisná líčení, tvůrčím způsobem je přizpůsoboval potřebám a chápavosti prostého lidového čtenáře (Novotný, 1973, s. 193-7). Také při vydávání hospodářsko-naučných a osvětových knih vycházel Kramerius z podobných knížek v němčině (Novotný, 1973, s. 204).

3.2. V době napoleonských válek a po nich v éře Metternichova absolutismu došlo v městečkách a ve městech v důsledku zrušení nevolnictví k posílení českého živlu tím, že do nich přicházelo venkovské české obyvatelstvo. Druhá generace obrozenců se od první lišila právě tím, že pocházela již z jednojazyčného českého prostředí. Jazykově české vlastenectví této generace nespočívalo už v čistě vědeckém racionálním studiu češtiny jako u předcházející generace, ale postoje této generace k češtině, vycházející z romantismu, byly emocionální. Opíraly se o nacionalismus založený na ideálu etnického národa, určeného společným jazykem, ideálu, kdy byl ztotožněn národ a jazyk (J.J. Rousseau, J. G. Herder, W. von Humboldt), opíraly se o romantickou víru, že jazyk je pravým základem národa. Jestliže ještě Dobrovský nevěřil v to, že by věda mohla být pěstována česky, Jungmannova generace již dokázala, že to možné je (bratři Preslové, A. Marek, J. Jungmann, J. V. Sedláček, F. Hýna aj.). Předlohou jim byly práce německé, jejich překlady dnes působí spíše dojmem lingvistického experimentu, obsahová stránka je zatlačována do pozadí, hlavní důraz je kladen

na jazykovou, terminologickou složku. Všimneme si jen hlavního představitele této generace J. Jungmanna a potom ještě dvou osobností, které nepatřily k obrozencům, ale patřily také do společnosti doby národního obrození.

J. Jungmann (1773-1847), tvůrce prvního novodobého českého národně kulturního programu, který vycházel z romantického vztahu k českému národu opírajícího se o jazykové vlastenectví, byl původem Čech z jednojazyčných Hudlic. Jeho prapředek sem sice už v době třicetileté války přišel jako Němec z Duchcova, ale hned se čechizoval (Zelený, 1915, s. 6). J. Jungmann zůstal uvědomělým Čechem i tehdy, když působil v poněmčených Litoměřicích a když si tam vzal za manželku Johannu Světeckou z Černčic, která byla z poněmčilé rodiny (Zelený, 1915, s. 39). Tu Jungmann učil česky. Na rozdíl od předcházející generace se neopíral o šlechtu. Ve své Slovesnosti, kterou psal po dekretu z r. 1816, jímž se dovozovala dočasně čeština na středních školách, dokázal, že čeština může stejně jako němčina plnit funkci odborného jazyka. Hlavními předlohami Slovesnosti byly některé práce německé, zvl. dílo Pölitzovo. Jungmann zde přímo překládal některé německé termíny: *Zeitmessung* – časoměří, *Klanggesang* – žalozpěv, *Kunstwort* – umělecké slovo aj. (Jedlička, 1947, s. 70). Ve svém hlavním díle Česko-německém slovníku prokázal záporné stanovisko ke složeninám z němčiny, z nichž většina neodpovídala ústrojnému skládání v češtině. Jungmann však neodmítal přejatá slova z němčiny, která v češtině byla již dávno, která neměla domácí ekvivalent a která měla expresivní příznaky (Hladíková, 1986, s. 12). Také překlady a přebásnění některých děl světové poezie dokazovaly možnosti češtiny.

Jungmannovi vrstevníci-obrozenci publikovali na rozdíl od předcházející generace jen česky, někteří své odborné práce psali i německy, např. A. J. Puchmajer, J. Nejedlý, J. T. Held aj. Jungmannova generace se zasloužila o psaný český jazyk v odborné a umělecké stylové oblasti, založený na Dobrovského kodifikaci hláskové a tvarové normy humanistické češtiny a obohacený o novou ústrojně tvořenou slovní zásobu.

Zcela jiného programového zaměření než Jungmann byl profesor Karlovy univerzity, filozof, teolog, geniální logik a matematik Bernard Bolzano (1781-1848). Po otci Ital a po matce pražský Němec byl představitelem zemského vlastenectví. Nepožadoval odstranění dvojazyčnosti v českých zemích, nýbrž jako sociálně etický myslitel byl pro výchovu a hmotný vzestup lidových vrstev. Jako exaktní vědec vystupoval proti filozofii německého idealismu a odsuzoval romantický nacionalismus Jungmannovy školy. Jeho názor, aby Češi a Němci v českých zemích vytvořili jeden národ, se v dalším vývoji ukázal jako utopický (Loužil, 1978, s. 68).

Bolzanův univerzitní kolega profesor F. X. Němeček (1766-1850) byl ryze českého původu, němčinu se však učil už v normální škole svého rodného městečka a v německém gymnáziu v Praze (Štěpán, 1998, s. 14). Psanou podobu češtiny si nestačil dostatečně osvojit, mluvenou češtinu však používal, např. ve styku se svým bratrem, který v malém městečku rozvíjel hudební a divadelní činnost a sbíral české lidové písně. F. X. Němeček publikoval jen německy, popř. latinsky. Kromě jiného byl autorem prvního Mozartova životopisu r. 1798 a prvního životopisu rychtáře Vaváka. Byl si vědom nepraktičnosti jazykové rozdvojenosti v českých zemích. Domníval se, že Čechové by s němčinou více pronikli do světa. Proto se také nezapojil do hnutí českého národního obrození a stal se v době šíření myšlenek Francouzské revoluce dokonce cenzorem česky psaných knih. Byl jedním z těch, kdo zdržovali vydání Jungmannovy Slovesnosti (Zelený, 1915, s. 172). Od r. 1820 žil trvale ve Vídni.

3.3. Vůdčím představitelem třetí generace národního obrození se stal F. Palacký (1798-1876), který harmonicky spojoval osvícenství s romantismem a kterému na rozdíl od předcházející Jungmannovy generace nešlo jen o jazykovou formu a organizaci vzdělanosti, ale o náročnější fázi procesu národního obrození. Poprvé v moderních dějinách tento český měšťanský intelektuál r. 1848 v dopise do Frankfurtu vystoupil jako český a rakouský státník a evropský politik a vytyčil proti velkoněmeckému nacionalismu austroslavismus jako politický program Čechů. To vyvolalo kritiku mnoha Němců, např. K. Marxe, který o něm napsal: „Palacký sám je jen poblázněný německý učenec, který dodnes neumí mluvit česky správně a bez cizího přízvuku“ (Morava, 1998, s. 148). Ve skutečnosti Palacký znal dobře česky, jen když česky mluvil, tak zadržával (Hellmuth, 2000, s. 258). Palacký byl kritizován i českými nacionalisty (Chalupný, 1909, s. 100). Čech a Moravan Palacký měl ovšem německé školy, jako historik-genealog se stýkal na doporučení Dobrovského s německy mluvící českou šlechtou, která zastávala zemské vlastenectví, a oženil se s bohatou pražskou Němkou T. Měchurovou, jež se nikdy nenaučila česky. V rodině se z praktických důvodů mluvilo německy a syn měl ještě r. 1844 potíže s češtinou (Morava, 1998, s. 106, 117). Výhodná ženitba a styk s aristokracií však umožnily Palackému, že mohl bezstarostně a důkladně pracovat pro český národ. Z jeho rozsáhlé činnosti upozorňujeme jen na jeho Dějiny, které r. 1836 vydal německy v duchu zemského vlastenectví, teprve r. 1848 vyšly česky. České dějiny chápal jako „stýkání a potýkání slovanství s římanstvím a němectvím“, česká historie je založena „vůbec na sporu s Němectvem, čili na pojímání a zanikání způsobův a řádův německých od Čechův“ (Palacký, 1908, s. 8).

Celá řada obrozenců žila delší dobu v Německu. Někteří z nich si za životní partnerky vybrali Němky, jako např. největší český přírodovědec 19. stol. J. E. Purkyně (1787-1869), který 27 let pracoval na univerzitě v prusko-slezské Vratislavi. Publikoval vědecké práce německy i česky, dovršil ve své době česky psanou odbornou literaturu. Jeho zájmy rozhodně přesahovaly rámec přírodních věd, o čemž svědčí i překlady Schillera. Po 8 let byl Purkyňovým kolegou ve Vratislavi F. L. Čelakovský (1799-1852).

Z dalších osobností je možno jmenovat Slováky P. J. Šafaříka (1795-1861) a J. Kollára (1793-1852), jejichž studium evangelické teologie v německé Jeně v letech 1815-7 a 1817-9 znamenalo pro oba, že si odtud přinesli do Čech nadšení pro politické národní hnutí. S pomocí německé filozofie, zvl. s pomocí Herdera, Kollár vytvořil slovanskou ideu (Masaryk, 1895, s. 58). Zatímco Šafařík psal vědecká díla nejen německy, ale už i česky, Kollár publikoval německy záměrně jen jednu knihu o slovanské vzájemnosti, protože němčina plnila integrující funkci nadnárodní komunikace u jazykově dost odlišných slovanských národů 1. pol. 19. stol. Korespondence českých vzdělců se vzdělanci jiných slovanských národů se realizovala německy.

V době českého národního obrození žil i básník K. H. Mácha (1810-1836), lišil se však od představitelů českého *biedermeieru* svou osobitostí a originalitou, byl v českém prostředí výjimečný, osamělý a jeho dílo bylo současníkům špatně pochopitelné. Máchovo dílo představuje vrchol česky psané poezie a prózy této doby, vyšší typ národního umění. Prošel německými školami a podobně jako Čelakovský a později i Havlíček a Neruda začal veršovat německy pod vlivem školní výuky (Fischer, 1929). Mnohem důležitější byla pro Máchu němčina jako jazyk, jenž mu umožňoval seznamovat se v překladech s dílem W. Shakespeara, W. Scotta a G. Byrona a v originále s dílem J. W. Goetha, F. Schillera a s německou filozofií. Z německých textů si dělal výpisky v němčině (Dílo K. H. Máchy, 1950, s. 53n.). Soukromé dopisy a deníky psal česky, jen občas si ulevil německou větou (Věčný Mácha, 1940, s. 53, 59). Je příznačné, že své milé Lori Šomkové psal dopisy německy.

Na to, že Máchovy neliterární texty obsahují jako tehdejší městský jazyk mnoho německých slov a obrátů na rozdíl od jeho textů literárních, poukázal již r. 1938 B. Havránek (1963, s. 177n.). V textech literárních je německých nebo mezinárodních slov pramálo, je obecně známo, jak usilovně se tehdy ze spisovného jazyka odstraňovala. Na to, jak se tlak němčiny projevoval ve větné stavbě některých českých obrátů Máchova literárního jazyka, že šlo o germanismy tehdejšího mluveného jazyka německého, jež jen nepatrně přesahovaly míru, která byla běžná v jeho době, upozornil O. Králík (1964). B. Havránek (1964b)

přesvědčivě v polemice dokázal, že Králík neprávem Máchovi v literárním jazyce přisuzuje více germanismů, než obsahoval, protože nepřihlíží k obrozenskému básnickému jazyku bezprostředně předchozímu i soudobému.

Dílo B. Němcové (1820-1862) bývá ještě zařazováno do obrozenské literatury. Matka byla Češka, otec Němec, s ním hovořila německy. Německy se B. Němcová učila v českoskalické škole a pokračovala v Chvalkovicích (Ježek, 1912, s. 72). V letech svého dospívání byla horlivou čtenářkou německé literatury a i její první básně byly pod vlivem německé školy (Havránek, 1964a, s. 3). Němčina se projevila v její soukromé korespondenci. Na řadu funkcí jednotlivých německých výrazů i celých vět v dopisech zvl. synu Karlovi, který měl jisté potíže s češtinou, poukazují nejnověji A. Macurová a J. Janáčková (1997, s. 86-95). Ačkoli Němcová měla negativní postoj k „němectví“, uvědomovala si klady němčiny: z němčiny překládala, četla německou literaturu, vedla syna Karla k jejímu čtení, literární němčinu v korespondenci často citovala. Současně však Karla vedla k tomu, aby nezapomínal na češtinu. V literárním jazyce ovšem B. Němcová podobně jako K.H. Mácha psala spisovnou češtinou. Na rozdíl od obrozenské literatury, která byla psána češtinou značně odlišnou od jazyka mluveného, B. Němcová podobně jako Tyl přiblížila svůj jazyk k jazyku mluvenému (Havránek, 1964a, s. 6).

4.1. Národní obrození mělo značný význam pro situaci v současném českém jazyce. Jak známo, J. Dobrovský ve své německy psané mluvnici češtiny při uzákonění její hláskové a tvarové spisovné normy navázal uměle na normu předbělohorskou, veleslavínskou. To celkem vyhovovalo tehdejší snaze odlišit jazyk literární, zvl. básnický, od „všedního“ jazyka mluveného (Havránek, 1936, s. 96). Uzákonění spisovné češtiny se odráželo od pozadí kultivovanosti tehdejší spisovné němčiny. Normativní gramatiky češtiny po Dobrovském a Jungmannovi, po celé 19. stol. psané českými autory i německy, zesilovaly příklon k humanistické češtině (Newekrla, 1999, s. 109-116, 181). Archaičnost Dobrovského kodifikace bez kořenů v mluvené komunikaci však byla pocitována již v 19. stol. Jak r. 1949 konstatoval F. Kopečný, nutným důsledkem archaizujícího rázu této kodifikace, která nedbala na organický, kontinuální růst jazyka a která se ve svých spisovných projevech vyžaduje v podstatě až dodnes, je velký rozestup mezi obecnou češtinou a jazykem spisovným (Kopečný, 1949, s. 16). K současné kodifikaci spisovné češtiny se kriticky vyjadřuje z hlediska přístupu systémového a útvarového řada lingvistů (srov. P. Sgall a kol. 1992, Sgall 1994; tam další literatura), kdežto jiní zkoumají mluvenou češtinu z přístupu širšího, komunikačního, interakčního (Müllerová – Hoffmannová, 1997, s. 51). Zastavme se proto krátce u okolností vzniku Dobrovského kodifikace a u jejího uplatňování na pozadí němčiny.

Zatímco v jiných slovanských jazycích byl východiskem pro spisovnou kodifikaci jazyk lidový (Auty, 1974, s. 122), J. Dobrovský nepřijal za základ své kodifikace soudobý úzus a odmítal r. 1799 nespisovné jevy hláskové a tvarové v umělecké próze (Vodička, 1948, s. 27). Jak ukazuje bádání už od doby J. Vašici (1938), čeština v období baroka nebyla v úpadku. Tato čeština byla odmítnuta Dobrovským hlavně z mimojazykových důvodů politického a náboženského charakteru, např. proto, že byla jazykem protireformace (Stich, 1991, s. 57n.). A. Stich ukázal, že bylo možné navázat na úzus konce 18. stol. J. Kořenský (1997, s. 35-36) uvádí při recenzi Starého (1994), že byla-li pro Palackého a Masaryka při výkladu českých dějin rozhodující kultivační úloha spisovné češtiny (na ně navazoval B. Havránek a V. Mathesius), byla pro J. Pekaře charakteristická kritika tohoto pojetí dějin českého národa, v Palackého a Masarykově pojetí vidí pouze jeden z možných výkladů národních dějin. Na pekařovské pojetí organické spojitosti (Pekařovo pojetí dbalo heuristiky a studie historického materiálu) navázali právě A. Stich a P. Sgall.

Uzákoněním spisovné češtiny J. Dobrovským vznikl konkurent němčině, neboť v jistých vzdělaneckých vrstvách české společnosti, které ovšem byly bilingvní, se v duchu jazykově českého vlastenectví uznávala národně reprezentativní funkce spisovné češtiny, zdůrazňovala se sjednocující a prestižní funkce tohoto jazyka pro společnost, pro veřejné a oficiální dorozumívání a v psaných projevech odborné, publicistické a umělecké stylové oblasti se dokazovalo, že čeština je řečí vzdělavců stejně jako němčina. Němčina ovšem v 1. pol. 19. stol. měla stále silné postavení jako jazyk veřejného styku, protože čeština se na středních školách nevyučovala do r. 1849.

V době Jungmannově byla Dobrovského archaická kodifikace obohacována o novou ústrojně tvořenou českou slovní zásobu. K jisté změně v české jazykové situaci došlo ve 30. a 40. letech 19. stol s nástupem nové generace a s rozvojem českého národního společenského ruchu doby *biedermeieru*, jako byly společenské besedy, akademie, merendy, plesy, předčítání z knih, almanachů a časopisů a rozvoj divadla. J. K. Tyl, který už byl bez filologicky odborného poměru k jazyku, je ve své psané jazykové praxi již pod vlivem češtiny lidové, uplatňují se v ní hláskové a tvarové jevy obecné češtiny (Jedlička, 1954, s. 35-36). Vliv obrozenské jazykovědy na spisovnou syntax byl podstatně menší (Svoboda, 1988, s. 49), na tu spíše působili slovesní umělci (Grepl, 1959) a autoři odborných jazykových projevů (Jelínek, 1957).

Ve druhé třetině 19. stol. je již možno uvažovat o tom, že se spisovná čeština, zvl. umělecká literatura, jako psaný jazyk stala celonárodní kultivovanou varietou českého jazyka, která byla hodnocena sociálně jako vyšší než jazyk běžné komunikace, jenž byl prosáklý

vlivy němčiny. Zvláště pražská čeština nesla stopy německého vlivu. Situace byla komplikována tím, že česko-německý bilingvismus byl (celo)společenským jevem (Nekula, 2001, s. 153), kdy němčina v některých vrstvách byla stále ještě hodnocena jako vyšší než čeština. Zvláštní postavení měla pražská němčina (Trost, 1995). Ve 2. pol. 19. stol., kdy psaná čeština nabývá na významu pro každodenní život občana (Chloupek, 1986, s. 14), protože se už učila i na středních školách, se upevňuje postavení spisovné češtiny, kterou silně ovlivňovali jazykovědci. Němčina se však ještě dlouho držela ve vědeckých kruzích. V dialektech docházelo v důsledku společenského pohybu k jejich nivelizaci a k šíření obecné češtiny, která v mluvených projevech, v nichž začala ustupovat němčina, nedovolovala pronikání spisovné češtiny. V dnešní době se stává obecná čeština značně rozšířenou varietou českého jazyka (nepokrývá ovšem zdaleka celou Moravu), jež má vůči spisovné češtině nižší prestiž, i když je mateřským jazykem většiny českých mluvčích. Protože však má regionální varianty, uvažuje F. Daneš pouze o náběhu k diglosii češtiny tzv. obecné a spisovné (Daneš, 1988, s. 24).

4.2. Samostatnou kapitolu představuje složitá situace v mluvené komunikaci národního obrození. Píše-li J. Jungmann o národním jazyku, má na mysli „jazyk písemní“ (Jungmann, 1973, s. 77). Jinak hovoří o „pokaženosti češtiny v lidu“ (tamtéž, s. 91). R. 1808 píše A. Markovi: „Ba takových Nečechů a zaslepených cizokrajníků všudy, žel, množství se nalézá...Největší částka lidu dovodí se býti pokolením – opičím, slepě jdoucím po stopách množství“ (Chalupný, 1909, s. 121-122). Zatímco Češi byli bilingvní, Němci v českých zemích někdy neovládali češtinu.

Platí-li, že o mluvené češtině, zejména té každodenní, kterou užíváme dnes, toho stále ještě mnoho nevíme (Müllerová – Hoffmannová, 1997, s. 51; tam užitečný přehled problémů a pojmů, které byly řešeny na olomoucké, ostravské a brněnské konferenci o současné, zvl. mluvené češtině 90.let), platí to tím spíše o mluvené (obecné) češtině společnosti národního obrození, která na rozdíl od mluvené češtiny dnešní byla silně prostoupena německými slovy a je nám přístupná jen nepřímo z písemných pramenů lidové provenience, zvl. kronik (Robek, 1974, s. 38n.), z uměleckých děl, např. deklamovánek (Sgallová 1967, s. 13-14) a dramat, z výzkumů společenské stratifikace a z myšlenkové atmosféry té doby. Můžeme zde jen naznačit, jak vypadala mluvená čeština zvláště ve městech národního obrození za spolupůsobení němčiny (stranou necháváme teritoriální diferenciaci jazyka).

4.2.1. Již dříve se uvádělo, že ve společenské konverzaci vzdělaných vrstev se stále ještě užívalo němčiny (Bělič, 1958, s. 63). Na základě nejnovějších poznatků německé historické sociologie se došlo k závěru, že hlavní příčinou toho, že se v národním obrození

nekonstituovala hovorová stylová oblast spisovné češtiny, byla sociální neúplnost české společnosti, to, že nedošlo ještě k změšťanštění středních vrstev jako v západní Evropě (Leeuwen-Turnovcová, 2002, s. 183-4). Projevuje se to např. v slabé pozici měšťanských salonů u nás (srov. Salony...,1999). Německá nebo silně poněmčilá aristokracie spolu s vysokými představiteli státní byrokracie a důstojnictva měla své salony, byla to však uzavřená společnost, která se stýkala jen mezi sebou (Novotný, 1999, s. 141). Salony vázané na český národní život lze spočítat na prstech jedné ruky. Ale i v nich čeština byla vnímána jako problémová (Macura, 1999, s. 77), češtině chyběla propracovaná konverzační stylistika. V saloně Měchurů, který napodoboval šlechtické vzory a kde vládlo zemské vlastenectví, se mluvilo jen německy, salon Palackých, jenž převzal tradici Měchurova salonu, měl již nový duch českého vlastenectví, ale vedle češtiny zde stále byla němčina, např. paní T. Palacká stále „vlastenčila po německu“ (Sršeň, 1999, s. 94-7). Salony V. Staňka a J. Friče byly otevřenější než salon Měchurův a Palackého, byly chápány jako průprava pro učení „vzdělané češtině“, byl to „dámský vzdělávací salon“ (Macura, 1999, s. 78, 83), v jejich středu byly sestry K. Staňková a J. Fričová (o otci Němci viz níže 5). Salon, který byl v české vlastenecké společnosti vnímán jako prestižní pro kultivovanou zábavu, byl po celé 19. stol. se smíšenými pocity srovnáván s hospodami, které se emancipujícímu českému světu přizpůsobovaly snadněji (Macura, 1999, s. 76). Česky se nejčastěji hovořilo v hostincích (Hospody a pivo...,1997), což svědčí o tom, že ještě nedošlo ke změšťanštění středních vrstev, ty stále žily napůl venkovským životem. Dalším typem společenského styku se stávaly kávové společnosti, jejichž organizací proslula M. D. Rettigová (Stich, 1986, s. 19n.), biedermeierovská litomyšlská autorka Domácí kuchařky, rodem Němka, která nebyla odpůrkyní Bolzanovy koncepce dvojjazyčného „českého“ národa, a proto psala a publikovala některá svá díla paralelně česky i německy. V kávových společnostech docházelo i k české konverzaci středních vrstev v duchu českého národního programu.

4.2.2. Mezi městským obyvatelstvem 1. pol. 19. stol. můžeme uvažovat o postupném probouzení národního vědomí, ale nebylo to věcí běžnou. Z toho vyplývaly i jeho postoje k češtině a němčině. Němčina, která měla silné postavení jako spisovný jazyk s nepřerušenou tradicí, lišící se tak od neorganického přerušení vývoje češtiny Dobrovského kodifikací, se brala v mluvené komunikaci jako prestižní jazyk, jako řeč vzdělanecká, společenská, obchodní, zdvořilejší, vybranější a lepší než čeština. Spisovná čeština byla někdy považována v lidovém prostředí za směšnou, jak v některých hrách ukázal V. K. Klicpera (Cuřín, 1959, s. 161).

Jako jazykové dokumenty mluvené češtiny této doby silně ovlivněné němčinou mohou sloužit některá umělecká díla českých spisovatelů, zvl. dramatiků.² Jsme si vědomi toho, že nejde o psané záznamy mluvených projevů, ale o uměleckou stylizaci, že použité texty byly často redakčně upravovány.

Protože nás zajímá němčina na pozadí češtiny, pokusíme se ukázat na nejružnější varianty němčiny hlavně u Čechů. V jejich promluvách docházelo z různých důvodů ke střídání kódů, popř. k míšení jazykových prostředků německých a českých.

Příkladem velmi špatné němčiny může být němčina Kačenky, dcery českého mlynáře, která se teprve učila německy, v dialogu s německou služkou Ančičkou: „Ančička: *Was ist denn das für ein fremder Herr?* Kačenka: *Das ist – bringen – peníze – gestohlen.* Ančička: *Aha!* Kačenka: *Pojď, verstecken ho někam.*“ (J. N. Štěpánek, s. 52). Neznalost němčiny nacházíme i v promluvě paní primátorky, která v dialogu s německým filozofem, jenž říká „*Meine Herren und Damen! Ich bitte mir Stille aus*“, reaguje tak, že mu dává svou stolicí a říká špatnou němčinou, považujíc se za vzdělanou ženu: „*Ihre Gnaden Herr Philosoph! Offeriere ich da meinige Stille*“. Nepochopila, že *Stille* není stolice, ale pokoj nebo tichost (Langer, s. 83-4). Bizarní slátaninu němčiny a češtiny (i s výrazy francouzskými a italskými) představuje promluva pražského šviháka barona Dudeca, který se snaží vzbudit dojem salonní mluvy, němčina i čeština jsou však špatné: „*Ich swöre sic – comment to říkat? – na krám vašich líčených tváří, že jsem vás akkurát vyhledat chtěl. All' die Welten weiss von meine Klück...*“ (Tyl; Krejčí, 1947, s. 79). Kuriózní němčinou mluví obchodník s koňmi, který se jí nemohl naučit jako vzdělaní lidé v německé normální škole. Jeho promluva v dialogu s Čechy má gramatický charakter český: „*...Mám z toho kvis veliké Vergnügen! Zavedl jsem si u nás Pferdhandl, a poněvadž jsem eben ted' všechny koně k fuhrveznu odlifroval, tedy jsem se vydal kvis na ráz, abych se s dovolením pana fetrlínka se svou joldovanou múminkou kvis ferméloval.*“ (Klicpera, s. 545).

Dobře „nespisovně česky“ umí pražská máselnice Mastílková, která jako příslušnice střední obchodnické vrstvy se snaží mluvit lepším jazykem než češtinou, chce být na vyšší společenské úrovni. Výsledkem je špatná rakouská hovorová němčina, která se stává komickou v kontextu s korektní Hochdeutsch rodilých Němců (Tureček, 1999, s. 168-9): „*Nestydiš se mluvit na eventlich ulici s tímhle člověkem, kterej nestojí ani na první štafli bilduňku?*“ (Tyl, s. 12). Německy hovoří dámy maloměstské společnosti (paní radová, doktorová, lékárníková, purkmistrová), které svou znalost němčiny považují za výraz své vzdělanosti. Kombinují přitom v jedné promluvě české a německé věty, např. paní radová: „*Ted' nech čtení a pojd' mi pomoci, máme je tu hned na krku – und ich will nicht die Schand*

haben – aby se řeklo, jako u Bürgermeisterové, že se musí na kafe čtyry hodiny čekat“ (Němcová, s. 231). B. Němcová karikuje němčinu českých mluvčích hovorovými, tj. nespisovnými tvary (Trost, 1976, s. 2). Jindy jsou v promluvě paní radové vedle německých vět věty české, do nichž se zapojují jednotlivá německá slova: „*Jdi se ustrojit alespoň, abychom byly v ordnunku a ty drchny aby neměly o čem klepat. – Zrichtuj si trochu kokšle – víš, že přivede dnes Herr von Oslova toho, co s tebou na bále tolik tancoval, – jak pak – no wie heisst er denn, je to prý Gutbesitzer syn z lontu*“ (Němcová, 232). Podobně hovoří žena panského úředníka paní aktuárová, podle jejíhož názoru česko-německý hovor patří k vyššímu společenskému postavení: „*Nein, ty musíš být královnou, Lotty. Wenn eine Dame schön sein soll, muss sie schön gewachsen sein, a to jseš ty, Lotty!*“ (Jirásek, s. 124-5). Němčinu jako prestižní jazyk užívá hostinský, když navazuje styk s neznámým hostem: „Hostinský: *Wünsch guten Abend! Wünschen Sie Bier?*“ Také první kontakt děvčete, které obsluhuje hosty, je v němčině. Později toto děvče hovoří s hosty česky (Rubeš, s. 11-16). Zajímavý je dialog z Marinky, v němž studenti oslovují prestižní němčinou autora a ten odpovídá česky tehdejší konverzační frází, která má německou větnou stavbu: „*Ei! Da haben wir ja unsern Malkontenten! Ozvaly se hlasy a sbor známých studentů vrhl se ke mně. Bei Gott! Ein Liebesbrief! Laß sehen! Zvolá jeden chápaje se listu. Nech státi! Vzkřiknu...*“ (Mácha, s. 45). Jde zde vědomě o charakteristiku postav (Havránek, 1963, s. 177).

Dobrou němčinu však používali i ti bilingvní Češi, kteří ji nepovažovali za prestižní jazyk a kteří ji potřebovali při hovoru s Němci. Někdy jim tato němčina stačila jen k vyjádření jistých emocí, např. v dialogu českého mlynáře Tomáše s německým vozkou Jirkou: „*Jirka: Was habt ihr gesagt, Pantato? Tomáš: Telecí kýtu máš přinést, du Stroh, du Kopf...*“ (J. N. Štěpánek, s. 20). Jindy sloužila ke komunikaci, srov. tytéž osoby v dialogu, kde Němec říká jen jednotlivá česká slova: „*Jirka: Nun, so gehen wir, ich gehe gleich mit. Tomáš: Ich geh, vždyť nic nerozumíš. Marsch schaffen, musíš ústa do všeho strkat. Kreuzblitz do jitrnic! Ať nekleju. – Vždyť nic nerozumíš. Jirka: Ich, Pantato, ich alles rozumíš. Tomáš: I čerta a dva rozumíš. Jdi! Jirka: Was braucht der Pantato viel mit čert und dva herumzuwerfen, ich geh schon.*“ (J. N. Štěpánek, s. 10-11).

Zajímavé jsou promluvy Němce, kupeckého mládence v domě české máselnice. Ta ho zaměstnává proto, aby byl její podnik na úrovni. Tento Němec mluví správnou němčinou spisovnou, která je v hovoru nepřírozená (Trost, 1976, s. 2). Dělá však bezděčné chyby v češtině: „*Já u sebe budu udělat provaz, já u sebe budu udělat uzel a já se potom budu voběsit...*“ (Tyl, s. 24).

Jen malá část Židů v době obrození trvale přilnula k češství (Bass, 1948, s. 193). Příkladem česko-německé promluvy Žida může být jeho vnitřní monolog, v němž k míšení jazyků nebyl přiveden společenskou pózou, ale životními okolnostmi, tím, že se střídavě pohyboval v českém a německém prostředí: „*Ah, to jsou pěkné tolary...Kolik pak jich asi je? ...Fünfzehn per zwanzig Kronen, und zwanzig per zehn sind fünfhundert Kronen; nun, wie ich sehe, wirds einige Kreuzer über siebenhundert Kronen machen. Nu, za sedm set stojí přec ten špás!...*“ (J. N. Štěpánek, s. 6). Štěpánek má ve svých dílech antisemitismus.

4.2.3. Zvláštní problematiku představuje mluvený jazyk v řadách Čechů 1. pol. 19. stol., kteří sloužili v rodinách hospodářsky výše postavených Němců nebo Židů, kde denně přicházeli do styku s němčinou. Pro takový jazyk se užívá termín „Kucheldeutsch“, tj. lámaná němčina, rozumí se jí němčina s českými fonetickými prvky, s českými přejatými slovy a s českou syntaxí. Uvažuje se i o „Kuchelböhmisch“, tj. lámané češtině s německými přejatými slovy a slovními spojeními (Skála, 1967, s. 122). Těmito jazyky mluvily na jedné straně české služky v pražských a vídeňských německých domácnostech, na straně druhé „německé“ paničky s českým personálem. V Praze je v té době doplňuje „Mauscheldeutsch“, etnoлект obyvatel Židovského města, kteří mnohdy mluvili ještě jidiš (Nekula, 2001, s. 154).

4.2.4. Zatímco v psaném jazyce 19. stol. purismus odstraňuje německá slova, v běžně mluveném jazyce širokých vrstev už tak úspěšný purismus nebyl. Řada německých slov, která se užívala v česko-německých promluvách Čechů, zachycených v dílech našich spisovatelů (viz výše), přetrvala až do dnešní doby. Slova jako *flaška, šuple, furt, forota, šiknout se* apod. bývají hodnocena jako celonárodní slovní zásoba ne plně spisovná a nespisovná, někdy s jistou expresivitou, jako *fotr, handl, ksicht, kšeft* (Bělič, 1964, s. 19). Jindy bývají chápána jako součást obecné češtiny, např. *hastrman, cimra, šutr, forota, familie, furt, šiknout se* aj. (Hronek, 1972, s. 79). Německá slova pronikla do našich dialektů (literaturu k tomu viz Kloferová, 1994; dále ČJA), do profesionální mluvy, do slangu a do argotu (Bredler, 1914). Slova přejatá z němčiny a přes němčinu pronikla ve značném množství do všech útvarů a vrstev českého jazyka. Je třeba litovat, že ke konci druhé světové války byly při transportu z Prahy válečnými událostmi patrně zničeny rozsáhlé sbírky excerpt přejatých slov a kalků v češtině vůbec, tj. nikoli jen z němčiny, nýbrž i z jiných jazyků, které byly shromážděny pod vedením a vlastní prací E. Rippla (1944). Tyto sbírky obsahovaly materiál ze současné češtiny i z jejího historického vývoje, češtiny interdialektické i z nářečí, z pracovní mluvy různých povolání, ze slangů i argotu (Bělič, 1969, s. 7).

5. Proces germanizace, který vrcholil koncem 18. stol., postupně slábl, ale protože němčina měla výsadní postavení na českých středních školách až do pol. 19. stol. a na školách

vysokých ještě déle, nacházíme ji i u českých osobností, nezmíněných v části 3., jež užívaly němčinu v soukromých projevech, ačkoli jejich mateřským jazykem byla čeština. Lékař a hudební skladatel J. T. Held, Jungmannův vrstevník, který léčil J. Dobrovského a T. Palackou, napsal r. 1843 německy paměti svého dlouhého a bohatého života (Held, 1939, s. 188). Německy si psaly deníky i mladší osobnosti. B. Smetana, pocházející z ryze české rodiny, si psal německy deníky v letech 1840-1862 pod vlivem svého učitele F. H. Vladyky, jenž básnil německy a jehož němčina se Smetanovi zdála jako řeč uhlazená, vybraná a přitom až básnický barvitá a rozmanitá (Nejedlý, 1924, s. 35, 393). I mladý K. Havlíček se svými i nejdůvěrnějšími přáteli mluvil a korespondoval zpočátku německy (Bass, 1948, s. 209). Bylo věcí slušnosti, společenské zdvořilosti i rodinné úcty psát německy jakožto řečí obřadnější, než byla domácí čeština. Aspoň Havlíčkův otec byl by to přímo považoval za urážku, kdyby mu byl syn psal česky (Nejedlý, 1925, s. 145). Zvláštní problematiku představují osobnosti, které změnily svou českou národnost na německou.

Proces čechizace, kterým rozumíme užívání češtiny u Němců zpravidla při změně jejich německého povědomí v české, byl ve vztahu nepřímé úměrnosti k procesu germanizace: čím více slábla germanizace, tím více sílila čechizace.

Na německé straně ojediněle nacházíme vzdělance, kteří se málem čechizovali. Německý básník židovského původu L. A. Frankl pocházel z česko-německého pomezí, proto uměl dobře česky, doma však byl vychováván v duchu německém. Když v letech 1826-8 studoval v Litomyšli, zakolísal silně ve svém němectví, málem podlehl a stal se českým spisovatelem, pokusil se o několik českých básní a také jeho německé práce z té doby ukazují, jak na něho litomyšlské ovzduší působilo (Nejedlý, 1924, s. 239).

Častěji docházelo k úplné čechizaci Němců. Ukazují to německá příjmení u F.M. Pelcla a J. Jungmanna, jak jsme ukázali v části 3. Německých příjmení zneužívala nacistická historiografie, aby zdůrazňovala podíl „ušlechtilé“ německé krve, který prý určil mnohé kladné vlastnosti Jungmannovy, ale i F. L. Riegra (Kočí, 1978, s. 254). Riegrovi předkové se přistěhovali do Čech z Norimberka už v 16. stol. a zcela se počestili (Sak, 1993, s. 13). Dnešní čeští nositelé německých příjmení (a němečtí nositelé českých příjmení) svědčí o tom, jak úzce byly provázány česko-německé dějiny (Beneš, 1998).

Ve společnosti českého národního obrození hrály důležitou úlohu i další osobnosti německého původu. Porýnský Němec A. Reis se v době napoleonských válek dostal do Čech, sblížil se s českým prostředím a postaral se o to, aby se jeho tři dcery dobře naučily česky (Radoňová-Šárecká, 1945, s. 86). Tyto dcery se pak provdaly za české vlastence: J. Friče, V. Staňka a F. L. Čelakovského (Bass, 1948, s. 268, 320). Jiným takovým příkladem může

být advokát F. A. Brauner. Jeho otec uměl sotva slovo česky, matka byla francouzského původu, ale naučila se dobře česky a syna vychovávala v českém duchu, manželka byla dcerou německého profesora, jež se po svatbě začala učit česky. F. A. Brauner se stal významným představitelem Čechů v revolučním roce 1848 (Černý, 1948, s. 6, 17). Zakladatel Sokola J. Fügner pocházel z pražské německé rodiny původem z Litoměřic, ještě r. 1848 se v duchu zemského vlastenectví označoval za německy mluvícího Pražana, „myslel v němčině“ a češtinu znal jen jako dítě v její, jak se vyjádřil, „kuchyňské“ podobě v podání své chůvy. Proto ještě v r. 1848 bylo pro něho obtížné manifestovat se jako Čech, šlo u něho o víceletý a zřejmě nejednoduchý proces čechizace pod vlivem rodiny a nově navázaných přátelství, který byl završen až počátkem 60. let. Jeho zeť M. Tyrš pocházel z německé rodiny děčínského lékaře V. Tiersche, jeho rodiče brzy zemřeli a M. Tyrš byl vychováván v německém prostředí svého pražského strýce. Ve svých 16 letech r. 1848 však volí cestu češství: využil možnost a podal si žádost, aby mohl na německém malostranském gymnáziu r. 1850 odmaturovat v češtině (Štěpánová, v tisku).

V úzké souvislosti s procesem čechizace byl purismus národního obrození. Ten se uplatňoval mezi vzdělanci v odborné stylové oblasti, kde tlak němčiny vyvolával snahu o očistu češtiny především od germanismů. Toto puristicky motivované počesťování termínů trvalo až do pol. 19. stol., kdy se čeština začala vracet k internacionálním řeckolatinským termínům. Jiný charakter měl už purismus v 70.-90. letech 19. stol., podněcený českým nacionalismem (Jelínek, 2002, s. 364).

Čechizace se projevovala i v tom, jak čeština působila na německá nářečí v českých zemích, např. *Er powidalt – mluví česky, buchtel – buchty, halunke – holomek, kolatschen – koláč, leidak – lajdák, liwanze – lívanec* (Tomanek, 1891), novější literaturu uvádí Bielfeldt (1966). Měla vliv i na německá místní jména v pohraničí (Schwarz, 1931, Weinelt, 1937).

6. Na počátku národního obrození v době centralizace a germanizace měla němčina u Čechů největší uplatnění, a to nejen ve vědě a umělecké literatuře, ale i v mluvené komunikaci. K oslabování němčiny jako integrujícího jazyka rakouské monarchie docházelo postupně v souvislosti se sociálními procesy. Projevilo se to zvláště s nástupem jungmannovské generace s jejím jazykově českým vlastenectvím, které zdůrazňovalo národně reprezentativní funkci spisovné češtiny. V dalším výzkumu němčiny na pozadí češtiny by bylo vhodné rozšířit okruh osobností i o osobnosti méně významné, než jsme uvedli, a např. i o Čechy, kteří žili mimo české země v německy mluvících zemích. Bude třeba se zabývat souhrnně i těmi českými Němci doby národního obrození, kteří hovořili česky a měli zájem o český národní život. Bylo by užitečné si všimnout obecné češtiny a jejího poměru k němčině

zkoumané doby. Bude užitečné věnovat pozornost vztahu němčiny a češtiny i po r. 1850. Mohlo by to pomoci objasnit některé otázky současné české jazykové situace.

Literatura:

- AUTY, R.: Jazykové koncepce u Dobrovského a Jungmanna. In: *Slovanské spisovné jazyky v době obrození*. Univerzita Karlova 1974, s. 122-124.
- BASS, E.: *Čtení o roce osmačtyřicátém*. Praha 1948.
- BĚLIČ, J.: *Sedm kapitol o češtině*. Praha 1955.
- BĚLIČ, J.: Vznik hovorové češtiny a její poměr k češtině spisovné. In: *Čsl. přednášky pro IV. mezinárodní sjezd slavistů v Moskvě*. Praha 1958, s. 59-71.
- BĚLIČ, J.: Celonárodní slovní zásoba ne plně spisovná a nespisovná. *SaS*, 25, 1964, s. 11-26.
- BĚLIČ, J.: Poznámky o postavení německých přejatých slov v dnešní češtině. In: *Slawisch-deutsche Wechselbeziehungen in Sprache, Literatur und Kultur*. Berlin 1969, s. 7-18.
- BĚLIČ, J.: František Martin Pelcl a český jazyk. In: *AUC Slavica Pragensia* 21, Praha 1978.
- BENEŠ, J.: *Německá příjmení Čechů, 1. a 2. svazek*, Ústí nad Labem 1998.
- BIELFELDT, H. H.: Die tschechischen Lehnwörter im Deutschen. In: *AUC Slavica Pragensia* 8, Praha 1966, s. 123-133.
- BREDLER, F.: *Slovník české hantýrky*. Železný Brod 1914.
- CUŘÍN, F.: Vývoj jazyka V. Kl. Klicpery. In: *Studie o jazyce a literatuře národního obrození*. Sborník Vysoké školy pedagogické v Praze. Praha 1959, s. 129-193.
- ČERNÝ, V.: *František August Brauner, vykonavatel odkazu selských rebelií*. Praha 1948.
- Češi a Němci. Dějiny – kultura – politika*. (Usp. W. Koschmal, M. Nekula, J. Rogall). Praha 2001.
- DANEŠ, F.: Pojem „spisovného jazyka“ v dnešních společenských podmínkách. In: *Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe*. Praha 1988, s. 21-28.
- Dějiny české literatury II. Literatura národního obrození*. (Red. F. Vodička). Praha 1960.
- Dílo Karla Hynka Máchy III. Deníky-Zápisky-Dopisy*. (Vyd. K. Janský). Praha 1950.
- FISCHER, O.: K. H. Máchas deutsche Anfänge und Kreis um Alois Klar. In: *Xenia Pragensia*, 1929, s. 233n.
- GREPL, M.: *Vývoj mluvnické stavby v jazyce Tylových próz*. Brno 1959 (rukopisná kandidátská disertace).
- HANUŠ, J.: *Národní muzeum a naše obrození*, 1. díl. Praha 1921.

- HAUBELT, J.: *České osvícenství*. Praha 1986.
- HAUGEN, E.: Stigmata bilingvismu. *SaS*, 36, 1975, s. 8-17. Přel. A. Jirsová a H. Prouzová.
- HAVRÁNEK, B.: Vývoj spisovného jazyka českého. In: *Československá vlastivěda*, řada II. Praha 1936.
- HAVRÁNEK, B.: Jazyk Máchův. In: *Studie o spisovném jazyce*. Praha 1963, s. 164-194. Pův. ve sb. *Torso a tajemství Máchova díla*. Praha 1938.
- HAVRÁNEK, B.: Jazyk Boženy Němcové. *SaS*, 25, 1964a, s. 1-11.
- HAVRÁNEK, B.: K jazyku Karla Hynka Máchy. *SaS*, 25, 1964b, s. 247-253.
- HELD, J.T.: *Dopisy bratrovi a jiným* (Vyd. J. Květ). Praha 1939.
- HELLMUTH-BRAUNER, V.: *Paměti rodu*. Praha 2000.
- HLADÍKOVÁ, J.: Složená slova přejatá z němčiny a Jungmannův Slovník česko-německý. *NŘ*, 69, 1986, s. 6-12.
- HÖHNE, S.: České utopie: Diskurs o bohemismu v době restaurace. In: *Češi a Němci*. Praha 2001.
- Hospody a pivo v české společnosti*. Praha 1997.
- HRABÁK, J.: Zu den deutsch-tschechischen Beziehungen im Mittelalter. In: *Wiss. Zeitschr. der E.-M.-Arndt-Univ. Greifswald*, 9, 1962, s. 417-420.
- HROCH, J.: *V národním zájmu*. Praha 1999.
- HRONEK, J.: *Obecná čeština*. Praha 1972.
- CHALUPNÝ, E.: *Jungmann*. Praha 1909.
- CHLOUPEK, J.: *Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti*. Praha 1986.
- JEDLIČKA, A.: *Josef Jungmann a obrozená terminologie literárně vědná a linguistická*. Praha 1949.
- JEDLIČKA, A.: K otázce jazykové kultury v třicátých a čtyřicátých letech XIX. století. In: *Studie a práce linguistické*, I. Praha 1954, s. 459-472.
- JELÍNEK, M.: *Výběr syntaktických prostředků v obrozené odborné literatuře*. Brno 1957 (rukopisná kandidátská disertace).
- JELÍNEK, M.: Purismus. In: *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha 2002, s. 364-366.
- JEŽEK, J.: Chvalkovice, zámek, stará škola a učitelé. In: *Božena Němcová. 1820-1862*. Praha 1912, s. 70-73.
- JOHANIDES, J.: *František Martin Pelcl*. Praha 1981.
- JUNGSMANN, J.: *Zápisky*. Praha 1973.
- KAMIŠ, A.: *Slovní zásoba české publicistiky 18. století*. Praha 1974.
- KLOFEROVÁ, S.: K německým výpůjčkám v nářečích. *SaS*, 55, 1994, s. 202-207.

- KOBLÍŽEK, V.: František Martin Pelcl a české mluvnictví. In: *František Martin Pelcl*. Rychnov nad Kněžnou 1993, s. 39-42.
- KOČÍ, J.: *České národní obrození*. Praha 1978.
- KOMÁREK, M.: František Martin Pelcl jako kodifikátor normy spisovné češtiny a lingvistika. *SaS*, 56, 1995, s. 34-38.
- KOPEČNÝ, F.: Spisovný jazyk a jeho forma hovorová. *NŘ*, 33, 1949, s. 14-22.
- KOŘALKA, J.: *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815-1914*. Praha 1996.
- KOŘENSKÝ, J.: O hodnotách pražského funkcionalismu, jazykové kultury a o češtině včera i dnes nekonvenčně. *SaS*, 58, 1997, s. 35-42.
- KRÁLÍK, O.: Dvě kapitoly o Máchově jazyku. *SaS*, 25, 1964, s. 174-188.
- KRAUS, A.: *Pražské časopisy 1770-1774 a české probuzení*. Praha 1909.
- KREJČÍ, K.: *Jazyk ve vývoji společnosti*. Praha 1947.
- KUTNAR, F.: *Sociálně myšlenková tvářnost obrozenského lidu*. Praha 1948.
- KUTNAR, F.: *Obrozenské vlastenectví a nacionalismus*. Praha 2003.
- LEEUVEN-TURNOVCOVÁ VAN, J.: Ještě jednou o diglosii v Čechách, tentokrát i z genderového zorného úhlu. *SaS*, 63, 2002, s. 178-199.
- LNĚNIČKOVÁ, J.: *České země v době předbřeznové 1792-1848*. Praha 1999.
- LORENZ, W.: *Liebe zu Böhmen*. Wien – München 1988. Překlad M. Tvrdíka, *Dialog s českou zemí*. Praha 2002.
- LOUŽIL, J.: *Bernard Bolzano*. Praha 1978.
- MACURA, V.: Salon u Fričů a konverzační slovník pro dámy. In: *Salony...*, Praha 1999, s. 75-87.
- MACUROVÁ, A. – JANÁČKOVÁ, J.: Vícejazyčnost v korespondenci Boženy Němcové (Sonda první: němčina). *SaS*, 57, 1997, s. 86-95.
- MACHOVEC, M.: *Josef Dobrovský*. Praha 1964.
- MASARYK, T.G.: *Česká otázka*. Praha 1895.
- MORAVA, J.: *Palacký. Čech, Rakušan, Evropan*. Praha 1998.
- MÜLLEROVÁ, O. – HOFFMANNOVÁ, J.: Čeština spisovná, hovorová, obecná...a hlavně mluvená. *SaS*, 58, 1997, s. 42-54.
- MYENIKOV, A. S.: *Vznik národně osvícenské ideologie v českých zemích. Prameny národního obrození*. Praha 1974. Přel. H. Lincová.
- NEJEDLÝ, Z.: *Bedřich Smetana. I. Doma*. Praha 1924; *II. Na studiích*. Praha 1925.
- NEKULA, M.: Česko-německý bilingvismus. In: *Češi a Němci*. Praha 2001.

- NEWEKRLA, S.: *Intendierte und tatsächliche Sprachwirklichkeit in Böhmen. Diglossie in Schulwesen der Böhmisches Kronländer 1740-1918*. Wien 1999. Rec. P. Mareš, NŘ 83, 2000, s. 44-46.
- NOVOTNÝ, J.: *Matěj Václav Kramerius*. Praha 1973.
- NOVOTNÝ J.: K počátkům novodobých měšťanských salonů v Praze. In: *Salony...*, Praha 1999, s. 139-146.
- NÜBLER, N.: Čeští a němečtí vzdělanci. In: *Češi a Němci*. Praha 2001.
- PALACKÝ, F.: *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*. Praha 1907.
- PEKAŘ, J.: Masarykova filosofie dějin. ČČM, 18, 1912, s. 170-208.
- PEKAŘ, J.: *O smyslu českých dějin*. Praha (1. vyd. 1929) 1990.
- PELCL, F.M.: *Kurzgefasste Geschichte der Böhmen*. Praha 1774.
- PETRÁŇ, J. a kol.: *Počátky českého národního obrození*. Praha 1990.
- PETRBOK, V.: Pokus o charakteristiku zpráv o českém národním hnutí v soudobé německé a rakouské publicistice a odborné literatuře. In: *Komunikace a izolace v české kultuře 19. století*. Praha 2002, s. 145-159.
- PFAFF, I.: *Česká přínaležitost k Západu v letech 1815-1878*. Brno 1996.
- RÁDL, E.: *Válka Čechů s Němci*. Praha (1. vyd. 1928) 1993.
- RADOŇOVÁ-ŠÁRECKÁ, M.: *Ozářené krby. Vlastenecké rodiny české*. Praha 1945.
- RIPPL, E.: Wege und Voraussetzungen einer deutsch-tschechischen Lehnwörterkunde. *Slavia*, 18, 1944, s. 1-31.
- ROBEK, A.: *Lidové zdroje národního obrození*. Praha 1974.
- Rozumět dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848-1948*. Ministerstvo kultury ČR 2002.
- SAK, R.: *Rieger. Příběh Čecha devatenáctého věku*. Semily 1993.
- Salony v české kultuře 19. století*. Praha 1999.
- SGALL, P.: Spisovnost a kultura vyjadřování. *SaS*, 55, 1994, s. 34-47.
- SGALL, P. – HRONEK, J. – STICH, A. – HORECKÝ, J.: *Variation in Language. Code Switching in Czech as a Challenge for Sociolinguistics*. Amsterdam – Philadelphia 1992. Rec. J. Kraus, *SaS*, 54, 1993, s. 145-150.
- SGALLOVÁ, K.: *Český deklamační verš v obrozené literatuře*. Praha 1967.
- SCHAMSCHULA, W.: *Die Anfänge der tschechischen Erneuerung und das deutsche Geistesleben 1740-1800*. München 1973.
- SCHWARZ, E.: *Die Ortsnamen der Sudetenländer als Geschichtsquelle*. Oldenburg – München – Berlin 1931.

- SKÁLA, E.: Das Prager Deutsch. In: *Weltfreunde. Konferenz über die Prager deutsche Literatur 1965*. Prag 1967, s. 119-125.
- SKÁLA, E.: Vznik a vývoj česko-německého bilingvismu. *SaS*, 38, 1977, s. 197-207.
- SRŠEŇ, L.: Pražský salon u Palackých a Riegrových. In: *Salony...*, Praha 1999, s. 93-107.
- STARÝ, Z.: *Ve jménu funkce a intervence*. Praha 1994. Rec. J. Kořenský, *SaS* 58, 1997, s.35-42.
- STICH, A. (Felicita Wünschová): Spisovatelka a kuchařka. In: *Magdalena Dobromila Rettigová. Domácí kuchařka*. Praha 1986, s. 9-32.
- STICH, A.: O počátcích moderní spisovné češtiny. *NŘ*, 74, 1991, s. 57-62. Přel. L. Uhlířová z On the beginnings of Modern Standard Czech. In: *Probleme und Perspektiven der Satz- und Textstruktur*. Praha 1987, s. 121-128.
- SVOBODA, K.: *Kapitoly z vývoje české syntaxe, hlavně souvětné*. Praha 1988.
- ŠTĚPÁN, J.: Rody Němečků-Varhaníků a Pinkasů ze Sadské. In: *Středočeský vlastivědný sborník. Muzeum a současnost 16*. Roztoky u Prahy 1998, s. 13-28.
- ŠTĚPÁN, J.: Pozapomenutá stránka počátků našeho národního obrození a dnešek. In: *V. Ludíková: Pošli to dál*. Praha 2003, s. 163-170.
- ŠTĚPÁNOVÁ, I.: *Renata Tyršová* (v tisku).
- TOMANEK, E.: Über den Einfluß des Tschechischen auf die deutsche Umgangssprache in Österreichisch-Schlesien. In: *Jahresbericht k.k. Staats-Gymnasium Troppau*, 1891, s.1-39.
- TROST, P.: Střídání kódů. *SaS*, 37, 1976, s. 1-3.
- TROST, P.: Mýty o pražské němčině. In: *Studie o jazycích a literatuře*. Praha 1995, s. 324-331.
- TUREČEK, D.: Salon jako dramatický prostor. In: *Salony...*, Praha 1999, s. 161-171.
- VAŠICA, J.: *České literární baroko*. Praha 1938.
- Věčný Mácha. Památník českého básníka*. Praha 1940.
- VLADYKA, J.: *Josef Jungmann služebník i pán české řeči*. Praha 1947.
- VODIČKA, F.: *Počátky krásné prózy novočeské*. Praha 1948.
- WEINELT, H. : *Die Flurnamen des Bezirks Freudenthal*. Liberec 1937.
- ZELENÝ, V.: *Život Josefa Jungmanna*. Praha 1915.

¹ V ní poprvé v našich novodobých dějinách se J. Dobrovský soustředil na sílu českého národa, čímž se odlišil od předešlých obran, které chválily jen český jazyk. Hlásil se přitom k dynastickému vlastenectví. Je to u nás první „austroslavistický“ projev, který zdůrazňoval význam Slovanů pro Rakousko a Rakouska pro Slovanů v době ještě slabého národního hnutí.

² Jako prameny jsme použili následující díla: *Jirásek, A.*: Filosofská historie. Praha 1969 (1. vyd. 1878); *Klicpera, V. K.*: Ptáčník. Veselohra o jednom jednání (provozována 1.1.1835). In: Soubor spisů V.K.Klicpery. Usp. F. A. Šubert. Díl 1. Praha 1906, s. 538-552; *Langer, J. J.*: Den v Kocourkově. Vyd. K. Rieger ve Světové knihovně č. 1008 (1. vyd. 1832); *Mácha, K. H.*: Máj – Marinka. Praha 1956 (1. vyd. 1834); *Němcová, B.*: Kávová společnost (1. vyd. 1855). In: Povídky. Řada první. Vyd. M. Gebauerová. Praha 1904, s.231-242; *Rubeš, F. J.*: Pan amanuensis na venku. Praha 1979 (1. vyd. 1842); *Štěpánek, J. N.*: Čech a Němec. Veselohra o třech jednáních. Praha 1909 (1. vyd. 1812); *Tyl, J. K.*: Fidlovačka aneb Žádný hněv a žádná rvačka. Praha 1934 (1. vyd. 1834).